

Кафедра соціальної роботи, управління та суспільних наук
**КУРС «ЕТИКА ТА АКАДЕМІЧНА ДОБРОЧЕСНІСТЬ
В ОСВІТІ І НАУЦІ»**

**ЛЕКЦІЯ: ПОРУШЕННЯ ПРИНЦИПІВ АКАДЕМІЧНОЇ
ДОБРОЧЕСНОСТІ**

План

1. Основні форми порушення академічної доброчесності в освіті і науці.
2. Поняття плагіату та його різновиди.
3. Нормативно-правові засади боротьби з плагіатом та іншими формами академічної недоброчесності

1. Основні форми порушення академічної доброчесності в освіті і науці.

Сучасний стан розвитку суспільства і однієї із його важливих складових – освіти, є надзвичайно суперечливим. І це цілком закономірне явище, оскільки світ освіти рухається суперечностями. Світ освіти – це той ключик від золотих воріт, який відчиняє двері до блага, добра, істини і свободи. Особливо це відчутно сьогодні. З одного боку, відбувається небувалий розвиток інформаційних технологій, можливості їх застосування в усіх сферах буття, особливо в освітній сфері, з іншого – відбуваються процеси недоброчесного запозичення, привласнення і використання чужих ідей та думок усіма категоріями вчених.

Зазначимо, що прояви академічної недоброчесності умовно можна розділити на дві великі групи:

- 1) недоброчесність в освітній діяльності;

2) недоброчесність у науковій діяльності. Ми зосередимо увагу й коротко окреслимо основні форми вияву академічної недоброчесності в освіті і науці, а пізніше дамо коротку характеристику деяким із них.

1. Плагіат.
2. Шахрайство у його різних формах.
3. Хабарництво.
4. Списування результатів чужих матеріалів.
5. Купівля тих чи інших результатів чужої праці презентація їх як своїх власних.
6. Підтасування, фальсифікація пунктів бібліографії.
7. Фальсифікація самих результатів наукових досліджень.
8. Проходження процедур контролю знань підставними особами.
9. Презентація різними особами праць з однаковим змістом як результату навчальної чи наукової діяльності.
10. Написання не своїх варіантів завдань на контрольних заходах.
11. Використання системи прихованих сигналів (звукових, жестових та ін.).
12. Отримання несанкціонованої допомоги під час виконання тих завдань, які передбачають самостійне виконання.
13. Надання відгуків чи рецензій на наукові або навчальні роботи без належного проведення їх експертизи.
14. Завдання шкоди, псування, саботаж навчальної або дослідницької роботи інших осіб (псування, знищення цифрових файлів, паперових матеріалів тощо).
15. Включення до списку авторів наукових, навчальних видань або виконавців проекту осіб, які не брали участі у підготовці (написанні) та в отриманні наукових результатів.
16. Пропонування неправомірних винагород за несправедливе отримання будь-яких переваг у навчальній, дослідницькій чи трудовій діяльності (корупція).

17. Використання родинних або службових зв'язків для отримання позитивної або вищої оцінки під час складання будь-якого виду підсумкового контролю або переваг у науковій роботі [1; 2].

Серед інших проявів академічної не доброчесності виокремимо такі:

- Примусові благодійні внески та примусова праця.
- Конфлікт інтересів. Реальна та потенційна суперечність між особистими майновими, немайновими інтересами особи чи близьких їй осіб та її повноваженнями, наявність якої може вплинути на об'єктивність або неупередженість прийняття рішень, а також на вчинення чи не вчинення дій під час виконання наданих їй повноважень.
- Непотизм та перевищення повноважень – використання родинних зв'язків чи службового становища для отримання переваг у навчальній, позанавчальній, науковій чи адміністративній сфері.
- Приховування, замовчування дій, які можуть бути кваліфіковані як прояви академічної не доброчесності тощо.

Отже, на основі викладеного можна констатувати, що прояви академічної недоброчесності мають різні види і форми, вони негативно впливають на відносини в колективах, знижують рівень освітнього і наукового процесу, і в цілому деформують загальний імідж закладу вищої освіти. З огляду на це, безсумнівно, що нагально потрібне протистояння цим аморальним явищам.

2. Поняття плагіату та його різновиди.

Доречним буде поставити питання у такій історичній площині: недоброчесність – це суто сучасне явище, чи воно існувало значно раніше? На це питання можемо відповісти ствердно: так, існувало, як тільки-но з'явився «*homo sapiens*». Не будемо занурюватися у далекі-далекі часи, але на основі власних досліджень можемо констатувати: відомий нам М. Ломоносов практично переписав «Граматику» М. Смотрицького. Потім працю

Смотрицького за наказом російського царя в Москві спалили, а Ломоносов став «автором» «Граматики», перелицьованої на російський лад...

І. Котляревський сам признавався, що «Енеїду» він дещо «зциганив» у Вергілія... Всього ж у світі існує понад 20 «Енеїд» різних авторів, але «Енеїда» І. Котляревського, як це загальновизнано є одним із кращих художніх творів всесвітньої літератури.

О. Пушкін також любляв плагіат, багато він запозичив у французьких поетів. Натомість особливо показовим в плані плагіату є його вірш «ПАМ'ЯТНИК», який він цілковито, майже слово-в-слово, переписав у Горація.

К. Маркс також крав цікаві думки у багатьох мислителів: істориків, економістів, навіть – педагогів. Хрестоматійно відомий вислів нібито К. Маркса занотований так: «В науці немає широкої, прямої дороги, і лише той може досягнути її сяючих вершин, хто не боїться втоми, піднімається по її кам'янистих стежках». Згідно нашого дослідження, цей вислів належить німецькому педагогові А. Дістервегу, якого ще за життя називали «вчителем вчителів». Натомість у Дістервега цей вислів починається не зі слів «в науці», а зі слів: «в культурі»... Інший вождь світового пролетаріату – Ленін послуговувався ідеями Демокріта та ін. античних філософів. Наприклад, відоме положення Демокріта: «Не за страх, а за совість треба виконувати закони...» вождь використовував не раз під час Жовтневої революції та громадянської війни.

Є певні докази того, що навіть В. Шекспір не раз вдавався до плагіату. Це робив і М. Шолохов та ін. А от, на противагу їм, геніальний Григорій Сковорода – плагіатом ніколи не займався. Якщо ті чи інші слова були не його – він завжди робив посилання. Наприклад, у пісні «О, небесний спокій вишній...» в кінці є такі слова: «Потрібне – не важке, важке – є не нужно...». Г. Сковорода зазначав, що це слова видатного філософа Епікура, якого він дуже любив. Наш «перший розум» – Григорій Сковорода, – за визначенням поета М. Вінграновського, часто посилався на Цицерона, Плутарха та ін.

мислителів, але чужого не привласнював ніколи. А чому так робив Г. Сковорода? Не лише тому, що йому вистачало власного розуму, а передусім тому, що філософ мав високий рівень **МОРАЛЬНОЇ** і **НАУКОВОЇ КУЛЬТУРИ**, він мав **ЧЕСТЬ** і **ГІДНІСТЬ**, та глибоко поважав інших мислителів, їх небуденну творчість [3; 4].

Варто зазначити, що проблема плагіату (крадіжки) сьогодні є притаманною не лише для України, вона набрала глобальних обертів (де менше, де більше, але вона існує). У нас це питання є особливо актуальним, адже форми порушень академічної доброчесності – це не статична величина, вони, як і всі соціальні явища, мають тенденцію до змін і розвитку.

1. **ПЛАГІАТ**. Безумовно, що найпоширенішим проявом академічної недоброчесності, є ПЛАГІАТ. Він кваліфікується як навмисне чи усвідомлене оприлюднення (опублікування), повністю чи частково чужого твору (тексту або ідей) під іменем особи, яка не є автором цього твору, без належного оформлення посилань. Плагіат може мати місце як при виконанні навчальних завдань, так і в науковій діяльності. Часто-густо трапляється й таке явище, як «self-plagiarism» або «recycling fraud», яке передбачає використання власних попередніх праць автора в іншому контексті, без посилань на те, що такий тест уже був раніше використаний або опублікований.

Найпоширеніші методи приховування плагіату:

1. Використання прихованих символів.
2. Заміна символів.
3. Нерівномірне розміщення запозиченого тексту в роботі.
4. Стилiстична неоднорiднiсть дослідження.
5. Написання роботи складною мовою та заміна слів синонімами.
6. Маніпуляція цитатами.
7. Переклад.

Списування відповідей у іншої особи під час складання будь-якого підсумкового або поточного контролю (іспиту, тесту тощо) є проявом не доброчесності, який має стосунок здебільшого до освітнього процесу.

Привласнення в інших осіб чи організацій з наступним поданням як власних результатів навчальної та наукової діяльності (звітів, рефератів, контрольних, розрахункових, курсових, дипломних та магістерських робіт, есе, статей, монографій, начальних посібників тощо) є, напевно, одним із найпоширеніших проявів не доброчесності поряд з плагіатом.

2. ШАХРАЙСТВО (cheating). Ця група проявів академічної недоброчесності може набувати таких форм:

- підтасування, фальсифікація пунктів бібліографії зазвичай виявляється у формі посилання на джерела, які не використовувалися (В. Стефаненко – із 880 джерел у докторській дисертації до прочитання експертом було використано лише 136 (?!), А. Рудик – із 358 – 117 та багато ін. прикладів). Крім того, на межі фальсифікації, є використання другорядних, третьорядних джерел; підтасовка сторінок і т. ін.

- підтасування, фальсифікація самих результатів наукових досліджень, тобто подання неправильних даних щодо місця і часу проведення експерименту. Наприклад, аспірант у вступі називає цілих 9 закладів вищої освіти, у яких має відбуватися педагогічний експеримент, а реально він описується на базі лише одного закладу, того, у якому працює сам аспірант чи докторант. Крім того, часто-густо подаються емпіричні дані, які суттєво відрізняються від реальних, з метою підтвердження власних теоретичних побудов;

- симуляція погіршення стану здоров'я, хвороби з метою уникнення контрольних заходів є проявом недоброчесності, який часто підкріплюється фіктивними лікарськими довідками, отриманим незаконним способом. Одному із таких симулянтів і присвячений наш вірш:

По лестнице ведущей вверх,
К вершине славы и почета,
(В былое время и теперь)
Пути лежат через работу.
Один, не зная ночи, дня,
Воротит камни, строит станы,
Другой же – прямо из огня

Таскает сладкие каштаны.
Начальству рыбки поднесет
(И праздник делает улову),
А то карманом потрясет –
«Сто пятьдесят» готово к плову!
Науки общие презрев,
Делами общими закрутит,
Нахальства прочный есть резерв,
Он ядовитей даже ртути.
Проверку боком обойдет
(Пусть проверяются другие),
И в лазарет трусцой пойдет:
– У нас давление, мы - больные...
Коль не полезно – он не пьет;
Пригубит только и не дале,
Не видят – так винца хлебнет,
Хоть привози на самосвале.
На расстоянии стоит,
Не скажет слова, травки ниже,
Смиренья робкого есть вид,
Когда рядом начальство выше.
А чуть моложе, ниже чин –
Преображается металлом,
Повелевает без причин
И мнит себя он Ганнибалом!
По лестнице, ведущей вверх,
К вершине славы и почета
(В былое время и теперь) –
Лежит ли путь через работу?!..
(Григорій Васянович)

- використання під час контрольних заходів (іспиту, тесту, контрольної роботи тощо) традиційних заборонених допоміжних матеріалів), сьогодні змінюється на використання під час контрольних заходів інноваційних заборонених засобів (мікрона вушників, телефонів, смартфонів, планшетів тощо).

3. ХАБАРНИЦТВО. Ця форма академічної недоброчесності також має глибокі корені. У згадуваному творі І. Котляревського «Енеїда» можна не раз зустрітися із виявом хабарництва. Майже на перших сторінках знаходимо підтвердження сказаному. Ось Еней попадає у скрутну ситуацію. На морі

розігрався сильний шторм, спричинений богинею Юноною, якій Еней «був тяжко не по серцю... здавався їй гірчіший перцю»... і вона вирішила звести зі світу усіх, хто при ньому, а також його самого. Тому і пропонує Богові вітрів – Еолу в якості хабаря гарну дівку чорнобриву. Щоби спастися, Еней і собі вдається до хабаря. «еней кричить, що «я Нептуну Півкопи грошей в руку суну, Аби на морі шторм утих». Та й сама Венера за улюбленого Енея пішла з хабарем для самого бога богів – Зевса... А далі І. Котляревський каже: «Ти знаєш – дурень не бере: У нас хоть трохи хто тямущий, Уміє жить по правді суцїй, То той хоть з батька, то здере»...

У середні віки за хабарі, так звані індульгенції, священники відпускали найбільші гріхи злочинцям. Хто ж виступав проти цього, того очікувало спалення на вогнищі (наприклад, Ян Гус та ін.). Сьогодні за хабарі в Китаї можуть карати на смерть. У нас же часто-густо хабарники не несуть жодної відповідальності, бо як і раніше, (за Сковородою), «крутить законник на свій лад права, З диспут студенту тріщить голова, Тих дошкуляє Венерин амур, Кожную голову мучить свій дур... ».

Якщо проаналізувати світову практику, то одну з перших формалізованих спроб зробити етичні підходи визначальними для академічної діяльності професійної спільноти на сучасному етапі історичного розвитку здійснено в галузі медичних наук. Прийнята у 1964 році Всесвітньою медичною асоціацією Гельсінська декларація зафіксувала етичні принципи медичної діяльності та її експериментальної складової частини. Упродовж років ця декларація зазнавала періодичних ревізій, і її останню, сьому редакцію було затверджено у 2013 році.

Спробою сформулювати загальні етичні імперативи академічних досліджень стало прийняття в січні 1984 р. в місті Уппсала (Швеція) Етичного кодексу науковця, який складається з чотирьох досить простих положень:

1. Дослідження має проводитися таким чином, щоб його здійснення та наслідки не несли відчутної екологічної загрози. Звернімося подумки до

проведеного експерименту на ЧАЕС і зразу стане зрозумілим вагомість цього першого, простого на перший погляд, принципу...

2. Дослідження не може нести загрозу існуванню нинішньому та майбутнім поколінням.

3. Учений несе відповідальність за те, щоб уважно проаналізувати наслідки своїх досліджень та своєчасно поінформувати суспільство стосовно них. Відомо, що після того, як за наказом президента США були скинуті атомні бомби на Хіросімі і Нагасакі, Н. Бор не лише поінформував весь світ про необхідність заборони ядерної зброї, а й виступив з різкою критикою уряду США, відмовився від подальших наукових досліджень у цій галузі. На цій основі зазнав суворих переслідувань...

4. Учені, які дійшли висновку, що їх дослідження не відповідають цьому кодексу, повинні припинити свою роботу та пояснити громаді, чому вони це зробили.

Конкретно ідентифікувати цінності, що втілюють академічну доброчесність, зробили спробу дослідники Міжнародного центру академічної доброчесності. У 1999 р. було визначено п'ять таких цінностей: чесність; довіра; справедливість; повага; відповідальність. У 2013 р. до них додано шосту цінність – мужність.

Щоб сформувати доброчесне середовище на рівні конкретної академічної інституції, на думку експертів Міжнародного центру академічної доброчесності, потрібно дотримуватися таких правил:

- створювати та поширювати чіткі та зрозумілі правила, процедури та політики в галузі академічної доброчесності, які ефективно усвідомлюються та постійно втілюються в життя;
- поширювати позитивні аспекти академічної доброчесності на всі сегменти академічної спільноти;
- навчати всіх членів спільноти стандартам академічної доброчесності, які усвідомлюються як інтегральний компонент культури цієї спільноти;

- постійно та справедливо дотримуватися дій, що відповідають політикам у цій галузі, підтримувати тих, хто дотримується політик та стандартів;
- бути в курсі останніх розробок у галузі технологій та освітніх практик з метою попередження ризиків та проблем;
- розробляти, пояснювати та адмініструвати рівноправні, прозорі системи для засудження порушників доброчесності;
- регулярно оцінювати ефективність існуючих політик, процедур та правил у галузі академічної доброчесності, а також постійно вдосконалювати та поліпшувати їх [6].

На жаль, у контексті дотримання принципів академічної доброчесності вітчизняна система університетської освіти перебуває у кризовому стані. Згідно з даними соціологічних досліджень, українці вважають освіту (34 %) однією з найбільш корумпованих після медичної сфери (61%) [1]. У 2015 р. Трансперенсі Інтернешл визнала корупцію в навчальних закладах першою серед проблем суспільства. Надрукований організацією економічного співробітництва та розвитку звіт «Оцінка доброчесності в освіті: Україна 2017» містить спеціальну главу, присвячену проявам академічної недоброчесності, зокрема списуванню та плагіату у ВНЗ України. Автори звіту вважають, що проявам академічної недоброчесності в Україні сприяють прогалини в законодавстві та регуляторній політиці, відсутність поширених етичних норм стосовно академічної недоброчесності та обмежені можливості ВНЗ виявити та оцінювати її наявність.

Натомість зазначимо, що етичні проблеми в академічному середовищі є яскравим відображенням політичної й економічної ситуації в країні. Очевидним є той факт, що академічні установи стають жебраками, вони відчувають постійну потребу у фінансуванні, а тому активно заохочують студентів до вступу на платній основі, отже, зростає ймовірність корупції, не доброчесності. Викладачі та адміністратори шукають шляхи, щоб компенсувати жахливо неадекватні заробітні плати. Тобто економічна

детермінанта є тим чинником, який спонукає до маніфестації проявів академічної не доброчесності.

Нині в Україні діє Проєкт сприяння академічній доброчесності, який покликаний удосконалити процес формування цього важливого феномена та повернути довіру суспільства до системи вищої освіти. Проєкт включає чотири основні напрями діяльності:

- 1) просвітницька діяльність;
- 2) практичний навчальний курс в університетах;
- 3) поширення міжнародних практик в українських університетах;
- 4) робота над нормативною базою і регулятивними механізмами.

3. Нормативно-правові засади боротьби з плагіатом та іншими формами академічної недоброчесності.

В Україні існує певна нормативно-правова база, яка регламентує процеси боротьби з проявами академічної недоброчесності. Передусім маємо на увазі Основний Закон – Конституцію України (ст. 41; 54), Закон України «Про авторське право та суміжні права» (ст. 14), Цивільний кодекс України (ст. 438), Закон України «Про наукову і науково-технічну діяльність» (ч. 2 і 3 ст. 11), Закон України «Про вищу освіту» та ін. Наприклад, в Законі України «Про вищу освіту» (2017 р.) наголошується (ст. 52), що обов’язковим для ЗВО є «вживати заходів, у тому числі шляхом запровадження відповідних новітніх технологій, щодо запобігання та виявлення академічного плагіату в наукових роботах наукових, науково-педагогічних, педагогічних, інших працівників і здобувачів вищої освіти та притягнення їх до дисциплінарної відповідальності». Втім у ньому відсутні принципи та роз’яснення формування повноцінної системи забезпечення якості освіти.

Варто зазначити, що сучасна нормативно-правова база далеко не у всьому відповідає сучасним вимогам боротьби з виявами академічної недоброчесності. У законодавстві існує чимало прогалин, які не дозволяють

принципам та цінностям академічної доброчесності повною мірою ствердитися в освітньому середовищі. Це об'єктивна сторона проблеми. Водночас не менш важливою є й суб'єктивна сторона: реальне сприйняття й усвідомлення кожним науковцем змісту існуючих законів, рівень його власної моральної культури, наукової доброчесності тощо. Статистичні дослідження засвідчують, що в Україні близько 90% студентів вдаються до плагіату.

У боротьбі з академічною недоброчесністю позитивну роль мають відіграти:

1. Програмне забезпечення. Головне завдання такої програмної системи пошуку ознак плагіату – знайти максимальну кількість збігів у тексті, який перевіряється, з текстами, які містяться в базах даних, підключених до програмного забезпечення, включно із пошуком у мережі Інтернет, та надати їх експерту-оцінювачу в зручному та інформативному інтерфейсі. Таке програмне забезпечення шукатиме текстові збіги, що мають ознаки плагіату.

Для кращого виявлення ознак плагіату одним із ключових моментів є наявність доступу до максимальної кількості депозитаріїв наукових робіт, як національного, так й інституційних. Наразі за даними УкрІНТЕІ із загальної кількості університетів, інститутів і академій різного підпорядкування, що функціонують на території України, лише близько 16% мають інституційні депозитарії та відкриті електронні архіви. Тому питання створення національного депозитарію академічних текстів, доступ до якого матимуть всі ВЗО та наукові установи, створення інституційних депозитаріїв у тих установах, де його немає, і розвиток вже існуючих мають бути одними із провідних завдань в межах комплексу дій з боротьби з академічною недоброчесністю. Процедура пошуку ознак плагіату в роботі за допомогою відповідного програмного забезпечення належним чином (поетапно) описана А. Сідляренком у праці «Академічна доброчесність...» [1, с. 52 - 56].

2. Формування морально-правової відповідальності особистості вченого, педагога.

3. Підготовка і доброчесна діяльність експертів, рецензентів, їх непідкупність та відповідальність. Програмна система показує наявність ознак плагіату згідно з перевіркою за заданими базами даних і не може засвідчити оригінальність. Тому найкращим оцінювачем праці є експерт. Саме він має встановити наскільки тексти, що перевіряються, відповідають певним вимогам і характеристикам. Експерт повинен дослідити: чи немає, наприклад, заміни символів; чи не вилучені цитати із тексту; як використовуються джерела;

4. Невідворотність покарань – моральних і юридичних.

Досвід європейських країн досить різноманітний в питанні боротьби з плагіатом. Наведемо декілька прикладів.

Німеччина. У цій країні одне з найбільш категоричних розумінь авторського права. Тут практично відсутня можливість використання робіт випускників у порівняльній базі даних, випускові роботи на стадії захисту майже не перевіряються на наявність текстових запозичень. Натомість кожен німець знає: якщо через декілька років він зробить кар'єру, а будь-хто перевірить його роботу на наявність плагіату і знайде бодай два речення не належно оформлених та без посилання скопійованих, його тут же звинуватять в плагіаті. Людина одразу позбудеться не лише наукового ступеня, вченого звання, а й посади. До того ж, на все життя отримає клеймо злодія. До прикладу: міністр освіти Німеччини Аннетте Шаван подала заяву про відставку після звинувачень у плагіаті та втрати наукового ступеня. У Дюссельдорфському університеті імені Генріха Гейне була створена спеціальна комісія, яка визнала, що в її дисертації наявний плагіат, та клопотала про анулювання диплома кандидата наук. Учена рада університету 5 лютого 2013 року одноголосним рішенням анулювала диплом, який був виданий 33 роки тому! Так було і з дипломом Міністра оборони Німеччини та ін. (Тут, для порівняння із докторською дисертацією дружини віце-прем'єра України - Кириленка. Жодного покарання... До речі, і в мене 7 сторінок тексту горе-вчена переписала із «Педагогічної етики»...).

Словаччина. З 2009 року дипломні роботи у цій країні перевіряються на наявність плагіату та зберігаються в цифровому сховищі (державна система), а з 2010 р. Міністерство освіти, науки, досліджень і спорту Словацької Республіки зобов'язало всі ЗВО використовувати цифрове сховище та перевіряти на наявність плагіату.

Великобританія. Тут діють дуже серйозні правила. Навіть якщо виявиться, що плагіат є випадковим, це може призвести до серйозного покарання.

У Польщі з 1 жовтня 2014 р. запроваджена обов'язкова перевірка всіх дипломних робіт на наявність плагіату. Країни ЄС виділяють значні кошти для створення і запровадження процедур, пов'язаних із академічною недоброчесністю (понад 30 млн. євро на 2019-2021 роки).

В Європі створені й активно діють компанії запобігання академічної недоброчесності: (Urkund – Швеція; Turnitin – США; PlagAware – Німеччина та ін.).

Отже, можна констатувати, що академічна доброчесність у сфері освіти і науки є нагальною проблемою не лише в Україні, а й в усьому глобалізованому світі. Наявність академічної недоброчесності серед окремих суб'єктів освітнього процесу значно знижує імідж закладів вищої освіти, перешкоджає пізнанню істини, утвердженню принципів якісної освіти.

Рекомендована література

1. Академічна доброчесність: проблеми дотримання та пріоритети поширення серед молодих вчених: колективна монографія/ За заг. ред.. Н. Г. Сорокіної, А. Є. Артюхова, І. О. Дегтярьової. – Дніпро: ДРІДУ НАДУ, 2017. – 169 с.

2. Академічна чесність як основа сталого розвитку університету/ Міжнарод. Благод. Фонд «Міжнарод. Фонд дослідж. Освіт. політики»; за заг. ред.. Т. В. Фінікова, А. Є. Артюхова. – Київ: Таксон, 2016. – 234 с.

3. Васянович Г. П. Педагогічна етика: Навчальний посібник. – Львів: Норма, 2003. – 320 с.
4. Васянович Г. П. Морально-правова відповідальність педагога: теоретико-методологічний аспект. – Львів: Норма, 2015. – 420 с.
5. Етичний кодекс ученого України// Вісн. Нац. акад. наук України. 2009. - № 7. – С. 64 – 68.
6. The Fundamental Values of Academic Integrity Second Edition. – Access mode: [http:// www.academicintegrity.org/ ica/assets Revised_FV_2014.pdf](http://www.academicintegrity.org/ica/assets/Revised_FV_2014.pdf).